

Pozdravy od protinožců. Jména živočichů přejatá z domorodých jazyků Austrálie a Oceánie 5.

Ačkoli bezobratlí představují sběrnou kategorii živočichů a nikoli evoluční skupinu, rozhodl jsem se je v závěrečné části seriálu (Živa 2020, 1, 3, 4 a 6) pojmenovat jako celek. Názvosloví členovců i příslušníků dalších kmenů má svá specifika. Je pochopitelné, že z milionu popsanych druhů jich naprostá většina postrádá český název. Tím byly obdařeny přednostně evropské druhy, případně živočichové z lidského pohledu nějak významní. Proto zde vedle českých jmen uvádím i některá vědecká jména domorodého původu, případně vžitá anglické názvy, s nimiž se mohou setkat čtenáři cestopisů, televizní a filmoví diváci nebo návštěvníci Austrálie, Nového Zélandu a tichomořských ostrovů.

Na rozdíl od obratlovců, kde domorodé jazyky rozlišují jednotlivé druhy, někdy i příslušníky jednoho druhu podle pohlaví, velikosti nebo sezonních změn vzhledu a chování, v případě bezobratlých většinou operují s obecnějšími názvy, které vycházejí z morfologických či ekologických kritérií (např. lingkorot znamená v mikronéské ponapštíně přílipky, svíjonožce i přisedlé mlže). Důvodem, proč si některý druh „zaslouží“ vlastní pojmenování, je i v tomto případě význam pro člověka, ať už (asi nejčastěji) požitelnost, nebo naopak nebezpečná jedovatost, ale také nápadný a zajímavý vzhled.

Původní obyvatelé australského vnitrozemí dokážou využít veškeré rostlinné i živočišné zdroje potravy, které pouštní a polopouštní biotopy nabízejí. Některé z nich dříve posloužily jako poslední záchrana zbloudilým lovcům a průzkumníkům (např. Robert O'Hara Burke a William John Wills), zatímco dnes představují spíše zpestření pikniků pro návštěvníky národních parků. Vedle jedlých hlíz, oddenků a plodů k nim patří i housenky drvopleně *Endoxyla leucomochla* (obr. 1), známé jako witchetty grubs, z piťanťatarského wiťuti, což je křovitá akácie *Acacia kempeana*, v jejichž kořenech tyto housenky žijí. Příbuzný drvoplen *E. biarpiti* dostal druhové jméno podle jiné živné rostliny – kacíby *Roepera fruticulosa* piťanťatarsky zvané biarpiti. Název witchetty grubs bývá užíván i v širším významu pro housenky žijící ve dřevě stromů, ať jde o drvopleně, nebo hrotnokřídlece rodu *Zelotypia*.

Housenky motýlů bohaté na proteiny a tuky figurují na jídelníčku člověka v mnoha oblastech světa, dospělce (imaga) však lidé jedí asi jen v horách jihovýchodní Austrálie. Masový výskyt zdejší osenice bogong (*Agrotis infusa*, obr. 2) se stal zdrojem potravy nejen pro vzácného vakoplcha drobného (*Burramys parvus*), ale i pro domorodé etnikum Dhudhuroa, jehož přísluš-

níci si můry dříve dokonce sušili do zásoby. V jazyce dhudhuroa znamená bugung hnědá mūra. Na osenice odkazuje i název nejvyšší hory jižní části Australských Alp – Mount Bogong (1 986 m n. m.).

Novozélandští Maorové si zase pochutnávají na larvách brouků, např. tesařika huhu (*Prionoplus reticularis*, obr. 3), jehož nezvyklé jméno napodobuje vrzavé zvuky larev vykusujících chodbičky ve dřevě. Maorové tak říkají pouze larvám, imago nazývají tunga rere.

K nejnápadnějším druhům hmyzu Nového Zélandu patří bezkřídlí cvrčci z rodu *Hemideina* a *Deinacris*, maorsky zvaní wētā (obr. 4 a 5). Někdy se tak označují i novozélandští jeskynní koníci z čeledi Rhabdophoridae (např. rod *Gymnoplectron*), cvrčkům jen vzdáleně příbuzní. Tento název, ale s krátkými samohláskami, přejala angličtina i další jazyky včetně češtiny. Pro Maory je však tato výslovnost nepříjemná, protože weta s krátkými samohláskami znamená maorsky lejno.

Jména domorodého původu najdeme mezi pavouky, z nichž některých se původní obyvatelé obávají pro jejich jedovatost. Patří k nim novozélandská snovačka katipo (*Latrodectes katipo*) – maorsky „kouše v noci“, ze slov kati (kousat) a pō (noc). Endemity australské oblasti jsou pavouci čeledi Stiphidiidae, ke které náleží rod *Therilina*, jehož název pochází z jazyka marowra v povodí řeky Darling a znamená jazyk. Vztahuje se ke tvaru desítky u pohlavního ústrojí (epigyne) samic těchto pavouků. Druh *T. ballata* dostal jméno podle santálovníku *Exocarpos latifolius* s jedlými plody, v jazyce gunditmara zvaného ballata, na němž byl odchycen typový exemplář pavouka. Do téže čeledi patří i *Tjurunga paroculus*, název rodu znamená v jazyce arrente čas snění – pradávne období australské mytologie, kdy duchové svým sněním dávali dnešní podobu krajině i jejím obyvatelům.

1 Housenky drvopleně *Endoxyla leucomochla*, používané domorodými Australci jako potrava v polopouštích. Vyvíjejí se v kořenech akácií.

2 Sezonní hromadný výskyt osenice bogong (*Agrotis infusa*) – zdroj potravy australského domorodého etnika Dhudhuroa. Foto CSIRO ScienceImage (en.wikipedia.org)

3 Larvy tesařika huhu (*Prionoplus reticularis*) vyhledávali k jídlu novozélandští Maorové. Na snímku dospělý brouk. Foto F. Pospíšil

Z jazyka nyungar, rozšířeného na jihozápadě Austrálie, pocházejí druhová jména dvou drobných pestrých skákavek rodu *Maratus*. Druh *M. mungaich* (obr. 6) byl poprvé nalezen na žlutém květu banksie *Banksia grandis*, nyungarsky mungaič, zatímco *M. karrie* se vyskytuje v porostech blahovičnicku *Eucalyptus diversicolor*, nyungarsky karri.

Nová Guinea patří k ohniskům biodiverzity, odkud jsou každoročně popsány

desítky nových druhů i rodů hmyzu, pavoukoců a jiných členovců. Jedním z nejnovějších je také skákavka *Waymadda enduwo*, popsaná r. 2020 z úbočí hory Mount Wilhelm (4 509 m n. m.). Papuánci kmene Čimbu ji nazývají Enduwo Kombuglu – Nebeská hora a domorodým dojmem působí i rodové jméno skákavky; ve skutečnosti ale odkazuje na významného kanadského arachnologa Wayne Maddisona.

S pavouky se rozloučíme na lokalitě Boonjee v severním Queenslandu. Slovo bundži znamená v místním jazyce jidini fíkovník, škrtič druhu *Ficus destruens* a odráží se v názvech řady místních druhů rostlin, ale i pavouka *Ischnothyreus boonjee* z čeledi vzokanovití (Oonopidae) nebo sladkovodního plže *Austropyrgus bunyaensis* z čeledi praménkovití (Hydrobiidae).

Jižně odtud, v povodí řeky Burdekin, žije vzácný rak bindal (*Euastacus bindal*), pojmenovaný podle místního etnika Bindalů. Druhový název domorodého původu má i jihoaustalský rak karnanga (*Engaeus karnanga*), v jazyce jandruwandha znamená karnangu „břeh řeky, rákosí“. Typickými obyvateli sladkých vod Nové Guineje jsou raci rodu *Cherax*. Zatímco rak juri (*C. paniaicus*) dostal české jméno podle etnika Juri, na jehož území se vyskytuje, rak murido (*C. murido*) z jezera Painai v indonéské (západní) části ostrova je odvozen z místního jazyka moni – rak. Nedaleké jezero Tigi obývá rovněž endemický rak dejdej (*C. solus*), jehož název pochází z místního jazyka ekari – opět jednoduše rak. Endemický blešivec *Yhi yindi* z ostrova Orpheus u pobřeží Queenslandu dostal rodové jméno podle sluneční bohyně Jhi z času snění kmene Gamilaraai a druhový název z jazyka jonlgu, kde jindi znamená matka, protože typový exemplář tohoto druhu byla samička. Havajská kreveta *Halocardina palahemo* byla pojmenována podle svého jediného naleziště – zatopené propasti Lua o Palahemo na ostrově Hawai'i, v překladu pokálený záchod, to kvůli hnědým minerálním usazeninám na stěnách propasti. K tomuto místu se vztahuje staré havajské rčení e ho'i Ka'ū i Palahemo – „jdi na záchod v (kraji) Ka'ū“, obdobně našemu „jdi do prčic“.

Domorodé názvy obdrželi i mnozí plži, např. novokaledonští zástupci rodu *Hemistomia* z čeledi Tateidae. Jednotlivé druhy se vyvíjely izolovaně v malých areálech, často omezených na jedinou tůň nebo potok, což z nich činí velmi zranitelné druhy. Druhová jména tří z nich, *H. yalayu*, *H. xa-*

racuu a *H. neku*, se vztahují ke kmenům Kanaků, domorodých obyvatel ostrova, na jejichž území se plži vyskytují. Je smutné, ale příznačné, že tyto kmeny jsou ohroženy takřka stejně jako sami plži: *H. neku* se vyskytuje v jediném potoce poblíž vesnice, kde žije všech 125 příslušníků kmene Neku. Podobně jsou na tom zástupci rodu *Eua* z ostrovů Samoy a Tongy, jejich název je odvozen od tonžského ostrova 'Eoa, odkud byl popsán typový druh *E. globosa*. Další rod *Vatusila* připomíná kanižskou minulost Fidži. Ve vesnici Vatusila na ostrově Viti Levu domorodci r. 1867 zabili a snědli misionáře Thomase Bakera, který porušil jedno z nejpřísnějších tabu tím, že poplácal po hlavě náčelníka. Následující expedici se podařilo získat pouze reverendovy boty.

4 Maorská dřevorezba cvrčka wētā.

Foto D. Conway (wikipedia.org)

5 Jako cvrčci wētā se označují zástupci několika novozélandských rodů rovnokřídlého hmyzu (Orthoptera), zde druh *Hemideina thoracica*. Jde o vzrůstem mohutné a nelétavé druhy.

Foto P. Šrámek

6 Skákavka *Maratus mungaich* – endemit Západní Austrálie

7 Ulity plžů rodu *Achatinella* ze sběru kolem r. 1933 na havajském ostrově Oahu. Více než polovina známých druhů rodu již vyhynula po zavlečení nepůvodních invazních predátorů a kvůli změnám jejich životního prostředí.

8 Mořští kroužkovci palolové zelení (*Palola viridis*) jsou loveni v Tichomoří jako tradiční potrava. Foto U. S. Department of the Interior National Park Service. Všechny obr. převzaty z Wikimedia Commons v souladu s podmínkami použití, pokud není uvedeno jinak

Sami domorodci drobné suchozemské plže nejedí, ulity větších a barevnějších druhů však nosí jako ozdoby. Zvláště oblíbené byly ulity druhů rodu *Achatinella* (obr. 7) z havajského ostrova Oahu, nejen pro svůj vzhled, ale i pro údajné zvonění, které mají vydávat. Havajci jim proto říkají pūpū kani oe (zpívající zemní ulity), z čehož je odvozen i název druhu *A. pupuka-*

nioe. Zvuky ale pravděpodobně pocházejí od cvrčků, kteří jsou aktivní ve stejnou dobu jako achatinely, tedy v noci. Oahu obývalo 41 druhů rodu a bývaly tak hojné, že havajský král Kamehameha III. pojmenoval své letní sídlo Kaniakapupu – zpěv zemních ulit. Během 20. století však více než polovina druhů vyhynula, podobně jako většina endemických stromových plžů rodu *Partula* ze Společenských ostrovů. Vedle zániku stanovišť je zasáhlo vysazení dravého amerického plže oleaciny růžové (*Euglandina rosea*), od níž si zemědělci slibovali likvidaci již dříve zavlečeného afrického plže achatiny žravé (*Lissachatina fulica*). Ta byla na ostrovy dovezena pro svou velikost jako možný zdroj potravy, ale stala se zemědělským škůdcem. Dílo zkázy dokončil další nepůvodní malako-fág, ploštěnka manokwari (*Platydemus manokwari*) z Nové Guineje, která se navíc ukázala být mezihostitelem hlístice *An-*

giostrogylus cantonensis, jejímž konečným hostitelem může být člověk. Tento invazní druh dostal jméno podle přístavu Manokwari v severozápadní, indonéské části Nové Guineje, název města v překladu z místního jazyka biak znamená stará osada.

V období úplňku na přelomu října a listopadu nastává v tropickém Tichomoří rozmnožování palolů zelených (*Palola viridis*, obr. 8). Tito kroužkovci při něm odškrcují zadní články těla, naplněné pohlavními orgány, které díky obsaženému tuku stoupají na hladinu, kde praskají a vypouštějí gamety. Na to odkazuje název palolo, ze samojských slov pa (prasknout) a lolo (tuk). Pro původní obyvatelé Fidži, Samoa, Kiribati, Vanuatu a indonéského ostrova Lombok představují tyto články oblíbený pokrm. Pojídají se syrové nebo restované, mají mírně slanou chuť podobnou ústřicím. Palolo je gonochorista a roz-

množuje se vícekrát za život, jeho zadní články nabízejí plně obnovitelný, avšak sezonně omezený zdroj živočišných bílkovin. Přední část živočicha žije bezpečně na dně.

Série věnovaná stopám domorodých jazyků Austrálie a Oceánie v české a vědecké zoologické nomenklatuře přinesla zároveň řadu malých exkurzů do etnozoologie. Mnohé z uvedených názvů totiž představují střípky tisíciletých zkušeností lovců a sběračů, zachycují typický vzhled i chování jednotlivých druhů a vzájemné vztahy mezi organismy. Nejde tedy jen o exotická, kuriózní slova, ale o důležitá svědectví, jak přírodu vidí a vnímají její původní obyvatelé.

Seznam použité literatury uvádíme na webové stránce Živy.

Věda fotogenická – popularizace Akademie věd ČR v roce 2020

Bez slavnostního vyhlášení výsledků, zato s rekordním počtem přihlášených fotografií. Tak by se dal krátce popsat 7. ročník soutěže pojmenované Věda fotogenická. Oceněné snímky, které jsou přímo spojeny s výzkumem probíhajícím na pracovištích AV ČR nebo se týkají vědců a vědkyň, kteří zde bádají, jsou od poloviny prosince loňského roku do března 2021 vystaveny v Galerii Věda a umění v budově Akademie věd na Národní třídě v Praze. Otevření výstavy pro veřejnost však závisí na aktuální epidemiologické situaci.

Odborná porota posuzovala 362 fotografií od 106 zaměstnanců z 34 pracovišť Akademie věd ČR. Soutěžilo se ve třech kategoriích. Z té hlavní, nazvané Věda fotogenická, porotci vybrali sérii snímků pro výstavu a také reprezentativní kalendář Akademie věd. Vedlejší kategorie se zaměřily na volnou tvorbu. První z nich, pod názvem Živy v přírodě, zahrnovala snímky, které vědci pořídili při pracovním nebo soukromém pobytu v krajině, a druhá obsáhla aktuální téma vědy v karanténě. Speciální cenu pro ústav Akademie věd, jehož pracovníci zaslali nejvíce atraktivních snímků, obdrželo Biologické centrum AV ČR, odkud pocházelo 40 fotografií.

Vítězným snímkem se stal Pohled predátora od Lukáše Vejříka z BC AV ČR. Na prvním místě kategorie Živy v přírodě se umístilo Lávné jezero sopky Nyiragongo od Martina Popka (obr. na 3. str. obálky). Za Vědu v karanténě zvítězilo Testování polomasky II. od Petra Vodičky a Cenu Akademické rady AV ČR získal M. Popk za Bouři nad Jablunkovským průsmykem; zvítězil zároveň v on-line hlasování.

1

1 Kulička. Miniaturní vápenatá schránka se složitou strukturou mořské řasy kokolitky. Povrch buňky je pokryt krásně tvarovanými šupinkami z kalcitu. Z vyhodnocování vzorků mořského planktonu expedice Tara Oceans v Laboratorii elektronové mikroskopie Biologického centra AV ČR, Parazitologický ústav, počítačově upraveno a kolorováno.

2

3

Foto J. Nebesářová. Kategorie Věda fotogenická

2 Lahve. Z projektu Proměna venkovské architektury s důrazem na vývoj v 19. a 20. století. Foto J. Walterová, Ústav dějin umění. Věda fotogenická

3 Moon Landing. Vědec pracující uvnitř vakuové komory. Foto M. Tryus, Fyzikální ústav. Věda fotogenická